

М. О. МІЩЕНКО

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Досліджується історичний розвиток кримінальної відповідальності за злочини, що посягають на культурні цінності за законодавством України. Проаналізовано особливості окремих правових норм, які захищали культурні цінності в різні історичні періоди.

Ключові слова: культурні цінності; культурна спадщина; святотатство; контрабанда; скарб.

Исследуется историческое развитие уголовной ответственности за преступления, посягающие на культурные ценности по законодательству Украины. Проанализированы особенности отдельных правовых норм, которые защищали культурные ценности в разные исторические периоды.

Ключевые слова: культурные ценности; культурное наследие; контрабанда; святотатство; клад.

Historical development of criminal responsibility is investigated for crimes that trench upon cultural values on the legislation of Ukraine. The features of separate legal norms, that protected cultural values in different historical periods, are analyzed.

Key words: cultural value; cultural heritage; sacrilege; smuggling; treasure.

Одним із обов'язків нашої держави Конституція України (ст. 54) називає збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність. Для його виконання актуальним видається питання кримінально-правової охорони культурних цінностей від злочинних посягань.

Належне виконання цього обов'язку передусім пов'язується з наявністю досконалої законодавчої бази, яку важко побудувати не врахувавши надбання і досвід попередників. У зв'язку з цим, метою даної статті є дослідження кримінально-правових актів різних періодів розвитку нашої державності на предмет того, яким чином та на якому рівні їх норми охороняли культурні цінності.

У теорії кримінального права дослідженню тематики, пов'язаної з історичними аспектами кримінально-правової охорони визначених предметів, як і загальних питань кримінальної відповідальності за посягання на них, приділялося мало уваги. Можна назвати небагато вітчизняних науковців, це, зокрема, В. Акуленко, В. Кузнецов, О. Процюк, Т. Курило, Б. Одайник, праці яких охоплювали названу тематику.

Аналіз правових пам'яток періоду Київської Русі, зокрема «Руської правди», дає змогу зробити висновок, що на той час не існувало самого поняття «культурні цінності», не було такої категорії предметів, яким би надавалось виняткове значення з огляду на їх вплив на культуру, освіту, життя населення. На такий статус могли б претендувати культові споруди – храми та церковна атрибутика, але відсутні будь-які документальні підтвердження про те, що за їх знищення, пошкодження або руйнування передбачалася юридична відповідальність.

Водночас вже в IX–XII ст. на території нашої держави формуються тенденції стосовно збереження та зібрання історичних реліквій, рукописних книг, картин, ікон, ювелірних виробів та інших об'єктів. Такі пам'ятки в більшості випадків

зберігалися на території культових споруд, зокрема у Софіївському та Михайлівському соборах, Києво-Печерській Лаврі, Кирилівській та Десятинній церквах, соборах інших міст¹.

Отже, простежується наступна суперечність – пам'ятки як різновид нерухомих культурних цінностей починають зберігати та зосереджувати в певних місцях, але відповідальності за їх знищення немає. На нашу думку, це зумовлено особливостями еволюції уявлень про сутність цих предметів, а також їх значення для розвитку держави та суспільства.

Незважаючи на значну кількість правових пам'яток, які були прийняті за період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої, ситуація стосовно кримінально-правової охорони культурних цінностей, як і в попередні історичні періоди, не зазнала суттєвих змін.

Перші кроки на шляху до формування кримінального законодавства в частині охорони культурних цінностей було зроблено лише за часів перебування України в складі Російської держави. Зрозуміло, що такий правовий статус зумовив цілковите поширення її законодавства і на українські землі.

Важко не погодитися з думкою Є. Медведєва стосовно того, що вихідною точкою відліку в питаннях кримінально-правової охорони визначених предметів, з певними обмеженнями, можна вважати момент відокремлення в кримінальному законодавстві царської Росії релігійних злочинів, точніше, посягань на церковне майно².

Уложення про покарання кримінальні та виправні (в редакції від 1885 р.) в Главі 4. «Про святотатство, розриття могил та пограбування померлих», містило злочин «святотатство» і визначило його як будь-яке викрадення церковних речей та грошей як з самої церкви, так і з часовні, ризниці та інших постійних і тимчасових церковних схових, навіть якщо вони знаходилися поза церковною будівлею³. Святотатство у межах статей 242-255 охоплювало собою не один, а декілька складів злочинів, які мали окремий предмет посягання, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини, спосіб, місце вчинення та міру покарання.

Криміналізація святотатства мала за мету зовсім не захист культурного надбання, а охорону церковної власності, адже церква в той історичний період була невіддільною від держави. Це, зокрема, підтверджується назвою розділу, в якому розміщувалося святотатство – «Про злочини проти віри».

Кримінальне уложення, яке в 1903 р. замінило Уложення про покарання кримінальні та виправні, вже не містило окремого складу злочину «Святотатство», але, при цьому, зазначений нормативно-правовий акт у трьох статтях передбачив кримінальну відповідальність за злочини, пов'язані з посяганням на культурні цінності.

Так, ст. 550 Кримінального уложення передбачила відповідальність за пошкодження десяти категорій предметів, серед яких публічний пам'ятник, встановлений із дозволу уряду та предмети науки чи мистецтва, належні Імператорському палацу чи публічній бібліотеці, музею чи іншому державному чи громадському сховищу⁴. Хоча відсутні конкретні вказівки на їх винятковий статус, але, разом із цим, важливе значення мають такі ознаки як публічний характер пам'ятника та приналежність предмета науки чи мистецтва публічній бібліотеці або музею. Це дозволяє дійти до висновку, що вони мали значення для науки, мистецтва, культури та освіти, це й обумовило необхідність їх зберігання у певних місцях та встановлення кримінальної відповідальності за їх пошкодження. Відповідаль-

ності за пошкодження предметів науки чи мистецтва, які знаходилися у приватній власності взагалі не передбачалося.

Кримінальним уложенням (ст. 553) передбачалась кримінальна відповідальність за пошкодження святого хреста, святих мощей, святої ікони чи іншого предмета, визнаного священним православною чи іншою християнською церквою, святого хреста чи святої ікони, поставлених у публічному місці без мети образити таку святиню. Окрім того, ст. 588 передбачила спеціальний вид викрадення – крадіжку священних предметів, у тому числі вже названих святого хреста, святих мощей, святої ікони, а також предмета, освяченого використанням при богослужінні.

Не слід залишити поза увагою й те, що Кримінальне уложення вперше передбачило кримінальну відповідальність за привласнення скарбу, знайденого в чужій землі. На перший погляд, важко пов'язати скарб із культурними цінностями, однак на практиці в більшості випадків майно, належне до скарбу, за своїми ознаками може бути віднесене до культурних цінностей.

Порівняння Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 р. та Кримінального уложення 1903 р., дає підстави для висновку – останній правовий акт містив набагато більше кримінально-правових положень, які були підґрунтям для захисту культурного надбання від злочинних посягань.

Початковий етап утвердження радянської влади характеризувався знищенням, пошкодженням та масовим вивезенням культурних цінностей за межі держави. Для контролю за цією ситуацією 5 жовтня 1918 р. було прийнято декрет РНК РРФСР «Про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва і старовини, що перебувають у володінні приватних осіб і установ». На Україні першим таким актом у цій сфері був декрет Раднаркому республіки від 1 квітня 1919 р. «Про передачу історичних і культурних цінностей у відання Народного Комісаріату Освіти». Названі акти фактично передбачали передачу історичних та культурних цінностей у повне розпорядження держави. Тепер кримінально караними визнавалися переміщення, продаж цих предметів без спеціального дозволу уповноважених органів, а також їх приховування від державного обліку.

З метою запобігти масовому вивезенню культурного надбання за межі держави 30 серпня 1921 р. РНК України затвердила положення «Про міри боротьби з контрабандою та про натуральне преміювання за затримані товари», а вже в грудні 1921 р. була створена Центральна Комісія по боротьбі з контрабандою. Цим самим, на думку О. Процюка, особлива увага надавалася захисту від загрози вивезення саме творів культури і мистецтва⁵. Вважаємо, що усі названі заходи вживалися не для захисту культурних цінностей як предметів винятково важливих для науки, культури, мистецтва, а лише з метою попередити відтік їх матеріального еквіваленту з державної скарбниці.

У 1922 р. було прийнято Кримінальний кодекс УСРР, який повністю дублював положення Кримінального кодексу РСФСР. До нього було включено всього дві статті, що передбачали відповідальність за посягання на культурні цінності. Перша з них – ст. 97, визначила поняття контрабанди як порушення законів та обов'язкових постанов про ввезення з-за кордону чи перевезення за кордон товарів, кваліфікований склад якої передбачив відповідальність за вивезення предметів, передбачених ст.10 Декрету від 17 жовтня 1921 р. «О порядке реквизиции и конфискации имущества у частных лиц и обществ», до яких належали і культурні цінності. Друга – ст. 102, передбачила відповідальність за приховування колекцій і пам'яток старовини та мистецтва.

Подальша соціально-економічна ситуація в державі зазнала серйозних змін, що призвело до відсунення проблеми збереження культурних цінностей на другий план. Як наслідок, існуюча система кримінально-правової охорони культурного надбання була значно спрощена⁶.

У Кримінальному кодексі УСРР 1927 р. культурні цінності були вилучені з кваліфікованого складу контрабанди. Він містив лише одну норму, яка стосувалася охорони культурних цінностей – ст.188. Вона передбачала відповідальність за приховування колекцій і пам'яток старовини та мистецтва, що підлягали реєстрації, облікові або передачі до державних сховищ. В усіх інших випадках захист культурного надбання здійснювався шляхом застосування загальних кримінально-правових норм, зокрема тих, які передбачали відповідальність за викрадення, вимагання, умисне пошкодження та знищення майна і т.д.

Протягом наступних років, включно до затвердження в 1960 р. нового Кримінального кодексу УССР, суттєвих змін у способах кримінально-правової охорони культурних цінностей не відбулося.

Цей кодекс містив ст. 207, яка передбачила відповідальність за умисне знищення, зруйнування чи зіпсування пам'яток культури або природних об'єктів, взятих під охорону держави. Як зазначив В.І. Акуленко, ця норма не повною мірою враховувала специфіку посягань на унікальні об'єкти культури⁷. Це пояснюється тим, що в ній не містилося жодних вказівок на те, що суспільна небезпечність даного посягання може підвищуватися пропорційно тому, чим вище художня цінність пам'ятки, а не лише виходячи з її майнової вартості. Окрім того, законодавство чітко не визначало поняття «пам'ятка культури», оскільки на той момент продовжувало діяти затверджене в 1948 р. Положення про охорону пам'ятників культури на території УРСР. А це породжувало додаткові термінологічні труднощі, обумовлені тим, що в українській мові «пам'ятник» та «пам'ятка» не є синонімами.

Ст. 207 КК УРСР у подальшому зазнавала багатьох змін, у результаті яких її диспозицію було сформульовано так: «Умисне знищення, зруйнування чи зіпсування пам'яток історії і культури, взятих під охорону держави, або території та об'єктів природно-заповідного фонду». Тобто, порівняно з початковою редакцією «пам'ятки культури» було замінено на «пам'ятки історії і культури», окрім того, додано вказівку на те, що вони повинні перебувати під охороною держави. Ці зміни були обумовлені прийняттям 13 липня 1978 р. Закону УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури».

Контрабанда розміщувалася у Главі І. «Інші злочини проти держави» КК УРСР (ст. 70) і визначалася як незаконне переміщення цінностей через державний кордон СРСР, вчинене з приховуванням предметів у спеціальних сховищах, або з обманним використанням митних та інших документів, або у великих розмірах, або групою осіб, які організувалися для заняття контрабандою, або службовою особою з використанням службового стану. Отже, як і попередній КК УСРР, кримінальний закон не передбачив у якості спеціального предмета контрабанди культурні цінності, обмежившись лише узагальнюючим поняттям «цінності». Вперше у диспозицію ст.70 КК України дана ознака була введена лише Постановою Верховної Ради України від 7 липня 1992 р.

Ст. 88 КК УРСР у якості предмета злочину не передбачала культурні цінності, але оскільки вона встановлювала відповідальність за присвоєння знайденого цінного майна, скарбу, то це дає підстави вважати, що цю кримінально-правову

норму можна пов'язати з іншими, які передбачають відповідальність з посяганнями на культурні цінності. Це впливає з юридичного поняття скарбу, визначеного в ст. 140 Цивільного кодексу УРСР як «зариті в землі або приховані іншим способом валюта СРСР, валютні та інші цінності...». Отже, поняттям «інші цінності» можуть охоплюватися і культурні цінності. Тим більше, що на практиці скарбом у більшості випадків є різні види культурних цінностей, наприклад, рідкісні монети, зброя, що має історичну цінність, твори народного мистецтва і т.д. З того-часної судово-слідчої практики це твердження яскраво ілюструє справа, порушена за фактом того, що «зносячи будинок у м. Токмаці Запорізької області, робітник В. Савченко знайшов скарб – 367 срібних монет високої проби, датованих 1864-1912 роками»⁸.

Наступним важливим етапом у розвитку законодавства про охорону культурної спадщини, який суттєво вплинув і на кримінальне законодавство у аналізованій сфері, стало прийняття законів «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» та «Про охорону культурної спадщини». На думку Т. Курило, ці законодавчі акти стали правовою основою розвитку самостійної підгалузі законодавства про охорону культурної та історичної спадщини⁹. Вони, зокрема, визначили поняття, види культурних цінностей, порядок їх вивезення та ввезення на територію України, а також сутність таких термінів як «культура спадщина», «об'єкт культурної спадщини» та «пам'ятка».

З прийняттям 1 квітня 2001 р. чинного Кримінального кодексу, певних змін зазнала і система норм, які передбачали відповідальність за посягання на культурні цінності. Так, кримінальний закон містив вже три статті, де культурні цінності чи їх окремі види безпосередньо були предметом злочину або це опосередковано впливало зі змісту їх диспозицій.

Диспозиція ст. 193 у якості предмета злочину визначила знайдене або таке, що випадково опинилося у винного чуже майно, яке має особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність, а також скарб. До переліку предметів контрабанди (ст. 201) належали одночасно історичні та культурні цінності, а у ст. 298 було виокремлено одразу декілька предметів злочину – пам'ятки історії або культури (ч.1), а також об'єкти, які є особливою історичною або культурною цінністю (ч.2).

Варто зазначити, що з 2001 р. деякі з вищезазначених кримінально-правових норм зазнали змін.

Це виявилось в тому, що Законом України від 18 березня 2004 р. ст. 298 було подано у новій редакції, в результаті її назву було змінено на «Знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини та самовільне проведення пошукових робіт на археологічній пам'ятці», у диспозиції термін «пам'ятки історії або культури» змінено на «пам'ятку – об'єкт культурної спадщини», а «об'єкти, які є особливою історичною або культурною цінністю» на «пам'ятки національного значення». В ч.3 було додано вказівку на те, що кримінальна відповідальність обтяжується за умови, якщо умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини або пам'яток національного значення вчинені з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини.

У якості предмета злочину в диспозиції ст. 193 було передбачено не лише знайдене чи таке, що випадково опинилося у винної особи, чуже майно, яке має особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність, а також і скарб, якому притаманний зазначений ступінь цінності.

Як підсумок, проведене дослідження дозволяє дійти наступних висновків:

1) процес формування аналізованої системи кримінально-правових норм протягом усіх розглянутих історичних періодів мав незавершений, фрагментарний характер;

2) перші кримінально-правові норми, які передбачали відповідальність за посягання на культурні цінності, з'явилися лише з прийняттям у 1922 р. Кримінального кодексу УСРР;

3) культурне надбання одержало статус спеціального предмета кримінально-правової охорони лише з того моменту, коли держава розпочала усвідомлювати ту важливу роль, яку воно відіграє в прогресивному розвитку людства;

4) чинний Кримінальний кодекс містить три кримінально-правові норми, які або безпосередньо передбачають культурні цінності у якості предмета злочину, або це впливає зі змісту їх диспозицій;

5) у процесі подальшого вдосконалення системи кримінально-правових норм, спрямованих на захист культурних цінностей, обов'язково потрібно враховувати подібний досвід правових актів попередніх історичних періодів.

1. *Курило Т.* Правова охорона культурної спадщини в Україні: Монографія / Львівський юридичний інститут МВС України. – Львів: Новий Світ-2000, 2006. – С. 7. 2. *Медведев Е.В.* Уголовно-правовая охрана культурных ценностей: Дис. ... канд. юрид. наук. – Казань, 2003. – С.63. 3. *Уложение* о наказаниях уголовных и исправительных. – Санктпетербург: Типография Второго отделения собственной канцелярии Его Императорского Величества, 1845. – С. 270. 4. *Уголовное уложение*. – С.-Петербург: Сенатская типография, 1903. – С.108-109. 5. *Процюк О.В.* Контрабанда: походження поняття та історичний розвиток законодавства // Наше право. – 2004. – № 1. – С. 39. 6. *Медведев Е.В.* Уголовно-правовая охрана культурных ценностей: Дис. канд. юрид. наук. – Казань, 2003. – С. 71. 7. *Акуленко В.И.* Ответственность за нарушение законодательства об охране культурного наследия // Международное сотрудничество в борьбе с преступностью: Учеб. пособие / Под ред. Л.Д. Тимченко. – Ирпень, 2005. – С. 26. 8. *Акуленко В.* Пошуки скарбів: Романтика і кримінал // Пам'ятки України. – 1991. – Ч. 3. – С. 20. 9. *Курило Т.В.* Юридична відповідальність за порушення законодавства про охорону культурної спадщини в Україні // Держава і право. – К., 2002. – Вип.17. – С. 88.